

GLATZ FERENC
vezető kutató

A magyar történettudomány történetének adatbázisa

Eredmények összefoglalása

(A K 78051. sz. OTKA-projekt)

1. A projekt egészének helye és hasznosíthatósága a hazai történettudományban

2007 első heteiben történt. Januárban, év eleji igazgatósági fejtörések. Februárban, az az MTA Történettudományi Bizottsága vezetőségén: 2007 őszén be kell vezetni az Európai Unió tagállamaiban az új, „bolognai”, kétfokozatú – BA, MA – rendszert, s ebben a történészek számára az egyik „újítás”: a tudománytörténet, a historiográfia kötelező visszaemelése az oktatásba. (Valójában visszacsempészése, mert Magyarországon 1951–1990 között az egyetemi történészképzésben az egyik legfontosabb tárgy a történetírás története volt. A rendszerváltás egyik „áldozata” is.) Sok rossz emlék fűződött a tárgyhöz: az 1950–60-as években alkalmas volt, hogy a marxizmus-leninizmus, a történelmi materializmus, tehát a forradalmi ideológia szellemében agyonbírálják a „polgári múltat”, az 1948 előtti „feudális és burzsoá történelemfelfogást”, amely – ahogy a Szovjetunióban mondták – szükségszerűen a „falszifikáció”-hoz, azaz a burzsoá történelemértelmezéshez, tehát – magyarul – „hamisításhoz” vezetett. A historiográfia a volt szocialista államokban a politikai és ideológiai őrsgváltás egyik „szakmai” diszciplínája volt 1950–1980 között.

A historiográfia oktatásának részleges felszámolásához 1990 után azután sok „megalkuvás” is kötődött. Hiszen a szakmán belül a radikális rendszerkritika igénye az 1980-as években – párton belül, párton kívül – éppen a historiográfiában fogalmazódott meg: rehabilitálni kell (1978–1989) a régi polgári örökséget, mondta e program. És ez a rehabilitáció az 1949 után hatalomra jutott őrsgváltók számára emberileg is, szakmailag is kényelmetlen téma lett. Ugyanakkor a kortársi nem marxista tudományosság, az európai-amerikai polgári tudományeszmények „behozatala” a szocialista országokba – amely ugyancsak a historiográfia keretében történt – szintén a szellemi rendszerváltás programjává lett. – És az 1980-as években „történelemmé” vált

már az 1950–70-es évtizedek, a szovjet rendszer történetírásának történelme is. És természetesen ez a dogmatikus marxizmus radikális kritikáját is jelentette. Számunkra, akik ennek a *kritikai szemléletnek* a helyét kitapostuk az 1980-as években, most, a politikai rendszerváltás, 1990 után, a historiográfia visszaszorítása több egyetemen, azt jelentette, hogy nem beszélünk az 1948–1990 közötti történetfelfogásról nyíltan, a formális elhatárolódáson túl, nem értekezünk a volt dogmatikus marxizmus-értelmezés kritikájáról többé. Vagyis, szerintünk, „megalkuvásnak” számított. Úgy gondoltuk, nem akarják az előttünk járók meg a mi korosztályunk sem, a(z ön)kritikát hallani, mármint az 1948–90 közötti korszak történetírásának elemzését megélni. Saját fiataikoruk-fiataikorunk szellemi történelmét. Ne beszéljünk sem érdemeinkről, sem tévedéseinkről.

Pedig, tegyük hozzá, a szovjet világot nem megélt európai-amerikai szellemi életben éppen ekkor – az 1980–90-es években – szökkent igazán szárba a történettudományon belül a historiográfia. Nem titkoltan azzal a céllal, hogy a világban jelentkező *új kortényező*k – ipari társadalom, globalizáció, migráció – világtörténeti szerepének újragondolására ösztönözzön, új értékrendet teremtsen a *tematikák preferenciájában*, ráirányítsa a figyelmet az elmúlt évtizedben a történettudományban meghonosodó *új módszertani eljárásokra*, például a kvantifikációra, a szociológiai, közgazdasági, sőt az *új biológiai-ökológiai szemléletre*. Vagyis a nyugati világban a historiográfusok tömörülése – így például a történész világszövetség keretein belül 1980-ban – másfélszázados szakmagyakorlásunk alapjait kívánta újragondoltatni. Ezen új historiográfiai program a *korabeli történetírást kritizálta* amiatt is, hogy túlságosan ragaszkodik a százötven éve kialakult történetírói műfajokhoz, és nem figyel azokra az új közkulturális folyamatokra, amelyek a történelem elbeszélésében már az új ismeretközlő fórumokon és eszközök segítségével (rádió, televízió, mozgófilm, képeskönyv) szólnak a történelemről, teremtenek új írói műnemeket – de a történészek nélkül. Vagyis a történettudomány kiszorul az új ismeretközlési piacról, és nem tanulja meg használni az új ábrázolási eszközöket, nem képes a történetírás műfajait megújítani, korszerűsíteni. Akkori szakma-kritikánk: a történetírás hagyományos műfajai (könyv, tanulmány) mellé kifejleszteni a filmforgatókönyvek és hangjátékok műfajait a szakmán belül, vagyis megtanulni „írni” a kép- és hanganyaggal, s a szóbeli és képi emlékmagyarázatot egyenrangú forrásként felhasználni. Azaz: *a világ történetírásában a historiográfia a történész szakma megújítási törekvéseinek vezérhajója kívánt lenni*. 1980-ban a történész

világszövetségben belül megalakult a Historiográfiai Bizottság, amelynek egyik alapítója, vezetőségi tagja, majd 1990–95 között főtíkára, e sorok írója lett. (Ezért is nyilván elfogult szűkebb akkori szakterülete, a historiográfia fontosságáról beszélve, írva.)

Mindenesetre 2007. januárban örömmel vettük, hogy az Európai Unió új „oktatási kánon”-jában a historiográfiára 2 félévet szán: egy félév a BA-ban, egy félév az MA-ban.

Február. Február 7-én megjelent a nemzetközi Éghajlat-változási Kormányközi Testület (IPCC) közleménye: immáron biztosra vehető, hogy a földgolyó felmelegedése mögött – az 1850-es évek óta már hőmérséklettörténeti kronológia bizonyítja, hogy ez valós folyamat – emberi tényező is keresendő. Az üvegházhatás az ember ökológiai lábnyoma kiterjedésének is következménye: a fosszilis energiahordozók (szénhidrogének) felhasználása, a szén-dioxid, metán növekvő termelése, ugyanakkor a földfelszín, a zöldtermészet pusztítása, az édesvíz pazarló felhasználása a planéta természeti egyensúlyának megbomlásával jár. Újra kell gondolni a Föld – immáron egy túlnépesedett „Földhajó” – lakóinak életvitelét, és újra kell gondolni történelmét is, hiszen realitássá vált: egy Kr. e. 10 200 körülre datált éghajlati egyensúly – ami az emberi faj elterjedését hozta magával – megbomlott. *Új értékrend* – egészséges ivóvíz, talaj, élelem fontossága meghatározta értékrend – *alapján kell* a jövőt tervezni, és a *múltat megírni*, tanítani. Jövő- és múltkutatásban új tényezőket kell vizsgálni: ember és természet viszonyát, a mindenkori ipari-technikai, anyagi fejlődésünket azon kell mérni, mennyire tud összhangot teremteni a technikai-életminőségi fejlesztések és az emberi lét környezeti-ökológiai feltételeinek fenntartása között. Vagyis: az új értékrend a történettudomány számára is: az ökoszisztéma – melynek az ember csak egyik alkotórésze – mindenkori *fenntarthatósága*.

Ekkor született az első *tervtanulmány* egy historiográfiai kézikönyv-együttes elkészítésére. Cél: *leltárt készíteni a magyar történettudomány állapotáról* az utolsó másfélszáz évben, tehát a modern *tudomány mindenkori személyi, intézményes állapotáról*. Volt tanítványaimmal, a historiográfiát művelő egyetemi és intézeti kollégáim egy csoportjával megtárgyaltuk az általam írott tervtanulmányt. Tervtanulmány a kézikönyvről, amely összegzi a hazai historiográfiai eredményeket, és *alapanyagként* szolgálhat az *EU új oktatási programjához*. (Legalábbis az ELTE-n.) Az oktatási rendszerre javaslatunk, röviden: a BA szinten „*problématörténet*” a magyar

történelem egyes korszakairól (őstörténelemtől jelenkorig), mikor mit írtak, tanítottak. MA szinten: *tudománytörténet*, hogyan fejlődött a történelemről gondolkodás, az *emlékezetkultúra* és ennek alaptudománya, a *történettudomány* (azon belül a kutatás, az oktatás, írás és az intézményrendszer). Mind az egyetemi oktatás, mind a kutatás terén két leltárt jelentő kézikönyvre („alapkönyv”) van szükség: egy „*lexikonra*” és egy „*szöveg-, valamint tanulmánygyűjtemény*”-re. Legyen ez a *magyar történettudomány adattára*. A lexikon két kötetben: tartalmazza egyik a magyar történészek életrajzait, másik kötetben az intézmények (kutatóintézet, tanszék, levéltár, múzeum, folyóiratok, társulatok) leírását. (E két kötet használható mind a BA, mind az MA képzési szint számára). A „*Szöveggyűjtemény tanulmányokkal*” szintén két kötetre osztható: az első kötet korábbi szövegeket tartalmazzon, magyar történészek értékeléseit a magyar történelem egyes korszakairól, a másik kötet pedig tartalmazza a mai történészek – a korszak mai kutatóinak értékelését, elemzését a korábbi történetírás álláspontjairól. Ez utóbbi tehát klasszikus „*problématörténet*”, amely használható minden kutató – így például a korábbi korszakok mai kutatói – számára is, mivel kézikönyv jellegű, és használható a BA szinten tanulók számára is. A szöveggyűjtemény két kötetét végül egybeszerkesztettük.

Ebből a 2007. januárban tárgyalt tervtanulmányból „rövidült” a jelen OTKA-pályázat szövege.

A most előterjesztett írásmű (Beszámoló a K 78051 sz. OTKA eredményeiről), a *Szöveggyűjtemény* és a *Lexikon*, a hozzájuk csatlakozó – a kutatás folyamán a tervbe később felvett – három vállalkozunk eredményeit foglalja össze: „*Tanulmánykötet az 1945–1990 közötti történettudományról*”, valamint két konferencia, *Határokon túli magyar történettudomány (1920–2012)* és *Levéltár és történettudomány, 1920–2012* eredményeit. Ezek – összességükben – a magyar történettudomány mai „leltárjai”: számbavétele annak, mit írtak magyar történészek eddig nemzeti történelmünkről (Szöveggyűjtemény) és milyen (ma és volt az elmúlt 150 esztendőben) szakmai intézményrendszerünk és a történetkutatás személyi állománya.

Az OTKA-pályázaton dolgozó munkaközösség 5 év után úgy látja: érdemes volt az adattár (kézikönyv) megalapozására ennyi energiát fordítani. Indoklás: a kis nemzeti (kisnyelvi) történetírások nemzeti kultúrát megtartó szerepéhez hozzátartozik, megítélésünk szerint, egy nemzeti szintű koordináció, amelyet 1867 óta hol társadalmi

(magán) intézmény (Magyar Történelmi Társulat), hol akadémiai intézmény (MTA Történettudományi Intézet, Történészek Nemzeti Bizottsága) látott el. Ennek egy része lehet egy olyan folyamatosan pontosított, aktualizált Adattár, amely saját tudományunk vállalkozásainak folytonos újraértékeléséhez kínál tényanyagot és szempontokat. A Szöveggyűjteményt és a benne lévő bevezető tanulmányokat 2007–2011 között az ELTE-n a BA keretében használtuk, csiszoltuk oktatási alapanyagként is. És használtuk – szintén az ELTE-n – posztgraduális doktori iskolában.)

És van – illetve volt 2007 elején – a már említett két kortényezőn túl egy *harmadik* is, amely e munkálatok indítását indokolta: a magyar nemzeti kultúra történelmének egy sajátos „kor-tényező”-je. Mégpedig a lehetőség, hogy belátható időn belül a *magyar nemzet szállásterülete egy nagyobb területigazgatási egységbe* tagolódik. A nemzeti történelem ismét egy területigazgatási egységen – is – zajlik, és a *nemzeti történelem kutatása* most már „intézményesen” is *kiterjeszkedhet a magyarság szállásterületének egészére*. Leolvadnak azok a „trianoni” nemzetállami korlátok, amelyek a hazai történészek kutatási szemhatárait mindegyre a jelen államterületen élő magyarság történelmére szorították, vagy kényszeríteni igyekeztek. (2006 októberében eldőlt, hogy Romániát felveszik az unióba, ezzel a legnagyobb létszámú magyar kisebbség, az erdélyi is újra „hontársunk” lesz, és nagyon valószínűvé vált, hogy az unió továbbterjeszkedik a Balkánon, ami magával hozza a harmadik jelentősebb tömb, a szerbiai magyar kisebbség uniós „állampolgárságát” is.) Következtetésünk akkor, 2007 januárjában az volt: a *történetírásnak* most már valóban *kultúrnemzeti alapon* kell a legújabbkori magyar történelmet is tárgyalnia, tehát nemcsak a magyarországi magyarság, hanem a Kárpát-medencei (és a diaszpórábeli) magyarság részletes történelmére kiterjeszkedni. És: a történettudománynak most már *intézményrendszerét* is *kultúrnemzeti alapra terjeszteni*, ahogy ezt 1989-ben a kultúrpolitika, 1996-ban az akadémiai szervezet megkezdte. (Utóbbi 2001-ben létrehívta a határokon túli magyarok számára is a hazaiakkal egyenrangú köztestületi tagságot, a „tudományban a kettős állampolgárság”-ot.) Mindez együtt jár *új kutatásszervezeti-tudománypolitikai feladatok* vállalásával. (Így került a historiográfiai programba majd külön alfejezetként a határokon túli magyarság történelmének és történetírásának tárgyalása. Amelyre még e jelentés keretében külön kitérünk.)

2007: 1.) Világtényezők, 2.) az európai egyetemi képzési rendszer igénye és 3.) a magyar nemzet történelmében egy – vélt vagy valós – korszakhatár bekövetkezése. 2007 elején úgy éreztük, hogy e három „új jelenség” lépésre kényszerít bennünket. Ezen kortörténeti „kihívások” átgondolása ösztönözte a historiográfiai OTKA-projekt megindítását.

2. Magyar történészek a magyar történelemről, az őstörténelemtől a rendszerváltásig. (Szöveggyűjtemény tanulmányokkal) – Első részeredmény

Minden történetírói mű az írás korának szellemi gyermeke. Legyen szó akár történetírói értékelésről, az írói műfajról, akár a művek tematikájáról. A historiográfiának azonban nem az az elsődleges feladata, hogy az elődök „korlátait” leleplezze, ahogy tette ezt elsősorban a múlt század első felének historiográfia-írása, hanem sokkal inkább az, hogy megkeresse a korábbi művekben, életművekben a maradandó elemeket. (Mi ezt „*pozitív vagy értékmentő történetszemléletnek*” nevezzük.) Azzal, hogy kimutatja a művek korkötődését, csak arra akar figyelmeztetni, hogy a mi saját értékelésünk is a maga (a megélt saját) korának (korunknak) szülötte. *A historiográfiát tehát nem „leleplezés”, hanem értékmentés céljából műveljük.*

A korábbi történészek műveinek olvasása, tanulmányozása minden történésznek azért ajánlott (összefoglalva az elmúlt 5 év vitáit), hogy *először*: értelmezze az elődök munkájában a ma is *használható forrásfeltárás-kutatás* és forráshasználati eljárásokat, magát az értékelés alapjául szolgáló forrásbázist; az hol szorul bővítésre, vagy hol ad lehetőséget más szempontú értékelésre. Ajánlott – *másodszor* – *módszertani önképzésünk* céljából: hogy lássuk, mennyiben más már korunk történelemhez közelítése, mint a korábbi kutatónemzedékeké, és lássuk: mennyire másra kérdez már a ma embere – a mi közönségünk – a történelemben, mint amire szakemberekként mi ma kíváncsiak vagyunk, és mennyire található a múlt történészeinek munkásságában olyan feledésbe merült világlátás, amely ma is ösztönző lehet. És – *harmadszor* – ajánlott a régi szövegek kézbevétele azért, hogy lássuk: milyen *írási-ábrázolási technikákat*, történetírói műfajokat használtak elődeink, mit modernizálhatunk mi azok közül (kronológia, forráskiadvány stb.), és hol kell nekünk igazodni korunk ismeretközlő

technikájához. És *végül*: hogy tanuljunk a korábbi történészekről, tudván, hogy a történetírói mű a kutató-írói egyén lelki-szellemi terméke, egyéni alkotás. A historiográfia tehát nemcsak kritikai *értékmentés*, hanem a *leghasznosabb posztgraduális aktivitás a történészek mindennapi munkájában*.

Vissza kell adni napjaink történetírásában is a historiográfiai szemlélet és a művekben a historiográfiai fejezetek becsületét. A régi történészi gyakorlaton, az elődök – netán ideológiai – „leleplezésén” lépünk túl! De nem fogadható el az az új jelenség sem, ami szinte teljes közömbösséget mutat a korábbi kutatási eredmények iránt. (Azaz jó volna elfelejteni a „velem kezdődött a téma kutatása” elvét.) Vagyis: követeljük meg a témák bemutatásában a szakmai előzmények feldolgozását.

Ezek a *projekt aktuális „eredményei”* az egész kortársi szakma részére – mondtuk azon a megbeszélésen 2010-ben, amelyen az a 9 személy, akik a kötet összeállítói és az egyes fejezetek bevezető tanulmányainak szerzői voltak, és akik 2007-ben és 2009-ben az ELTE-n a „Magyar történészek a magyar történelem egyes korszakairól” c. féléves BA stúdium előadásait tartották. (2007 márciusában ajánlottuk fel az ELTE BTK-nak, hogy a következő szerzői együttes adjon elő, tekintse át egy-egy korszakról készült történeti műveket, szerzők munkásságát: Fodor István (Óstörténet), Zsoldos Attila (Árpád-kor), Tringli István (A középkori magyar nagyhatalom), Fodor Pál (A három részre szakadt Magyarország), Soós István (Az újjáépítés kora), Csorba László (Reformkor, forradalom és szabadságharc), Szász Zoltán (A dualizmus kora), Pók Attila (A forradalmak és ellenforradalom), Kardos József (A Horthy-kor – a bevezető tanulmányt a korszakról Romsics Ignáctól kértük) és Glatz Ferenc (A szovjet megszállás kora). A szerzők listája is mutatja a tervtanulmány-író felfogását a historiográfia-írás – akkor még csak kísérleti – céljáról: olyanok beszéljenek, írjanak adott korszakok történetírásáról és válogassák ki a „szemelvényeket”, akik maguk is a *„megtörtént történelem”* kutatói, képesek tehát a pozitív elemek, a problémakezelések kiemelésére a korábbi évszázadok történeti irodalmából.

A jelen szöveggyűjteményben szereplő irodalom az egyes előadók olvasmányjegyzékei alapján készült. Vállalkozásunk egyik célja egy, a historiográfiai szemléletre nevelő kézikönyvrendszer szöveggyűjteménye és ahhoz a 10 témátörténeti előadás megírása, szerkesztése volt. Használható az egyetemi BA-képzés historiográfiai

előadásaihoz, szemináriumaihoz, vizsgához, de használható az egyes történelmi korszakok oktatásához is. És használható – kísérletként kézbe is adtuk – középiskolai történelemtanárok kézikönyveként is.

A kötet rövid tartalomjegyzéke: *tanulmányok írói és történészek*, akiknek műveit mutatjuk be.

Szöveggyűjtemény

Terjedelem: 112 szerzői ív

Fodor István: *A magyar őstörténet historiográfiája (kezdetek–1000):* Anonymus • Kézai Simon • Györffy György • Szűcs Jenő • Vámbéry Ármin • Rédei Károly • Gombocz Zoltán • Hóman Bálint • Kristó Gyula • Bóna István • Németh Gyula • Nagy Géza • Szekfű Gyula • László Gyula • Molnár Erik • Fodor István

Zsoldos Attila: *Az Árpád-kor historiográfiája (1000-1308):* Váczy Péter • Molnár Erik • Bolla Ilona • Makkai László • Engel Pál • Kristó Gyula

Tringli István: *A vegyesházi királyok kora (1308-1541):* Horváth Mihály • Domanovszky Sándor • Hóman Bálint • Szekfű Gyula • Mályusz Elemér • Elekes Lajos • Szabó István • Engel Pál • Makkai László • Kubinyi András

Fodor Pál: *A 16–17. század historiográfiája:* Salamon Ferencz • Takács Sándor • Szekfű Gyula • Fekete Lajos • Hegyi Klára • Szakály Ferenc • Fodor Pál • Pálffy Géza

Soós István: *A 18. századi magyar történelem vitatott kérdései történetírásunkban:* Horváth Mihály • Marczali Henrik • Ember Győző • Kosáry Domokos • R. Várkonyi Ágnes • Glatz Ferenc

Csorba László: *Történetírásunk a reformkorról, szabadságharcról, neoabszolutizmusról:* Horváth Mihály • Márki Sándor • Hanák Péter • Szabad György • Lackó Mihály

Szász Zoltán: *Az osztrák–magyar dualizmus korának historiográfiájáról:* Szekfű Gyula • Gratz Gusztáv • Jászi Oszkár • Révai József • Hanák Péter • Glatz Ferenc

Pók Attila: *A Tanácsköztársaság helye a magyar történelemben:* Diószegi István • Glatz Ferenc • Hajdu Tibor • L. Nagy Zsuzsa • Ádám Magda • Litván György • Ablonczy Balázs

Romsics Ignác: *A Horthy-rendszer jellege. Historiográfiai áttekintés:* Weis István • Szekfű Gyula • Andics Erzsébet • Ránki György • Juhász Gyula • Glatz Ferenc • Sipos Péter • Szabó Miklós • Horthy István • Romsics Ignác

Glatz Ferenc: *Politikai rendszer és történettudomány. A szovjet zóna országai (1945–1989):* Szekfű Gyula • Balogh Sándor • Berend T. Iván • Vida István • Huszár Tibor • Glatz Ferenc • Rainer M. János • Izsák Lajos • Romsics Ignác

3. Történeszek és a történettudományos intézmények lexikona (Második részeredmény)

A modern tudomány eredményei már a „tudományos nagyüzem” termékei. Igaz: a feltalálói ötlet nélkül nincs tudományos előrelépés, de a kiinduló „ötlet” ma már egyre kisebb százalékarányát teszi ki az eredményben. (A ma alatt értsd az ipari-technikai forradalom, a 19–20. század korszakát.) Ma már az új elgondolások megfogalmazását, papírra vetését is kiterjedt könyvtári, bibliográfiai apparátusok, tudás-karbantartó szervezetek háttérműködése teszi lehetővé, amelyekhez kiterjedt nemzetközi információs rendszerek – konferenciák és publikációs fórumok, folyóiratok, dokumentációk, az utóbbi félszázadban már adatbázisok – társulnak. Ezek a felfedező gondolat kipattanásának ugyanúgy feltételei, mint feltételei az ellenérvek az ötletek kifejtésének, szembesítésének. Sőt, ugyanígy feltételei a „felfedezésnek” a szaktudományos nyelvezet, az érvelési, vita- és publikációs kultúra, az ehhez kapcsolódó szakirodalmak rendszerben tartása, s hogy az minél gyorsabban és teljességében elővehető legyen. (Jól szervezett anyanyelvi és nemzetközi tudásbázisok szervezete.)

A modern tudomány már nem az „egyéni” csúcsteljesítményekben ölt testet, így a tudománytörténet sem korlátozódhat ezen „egyéni” csúcsteljesítmények leírására. A jelen projekt tervtanulmányában is tehát mi ebből indultunk ki: meg kell kísérelni megjeleníteni a *tudományos nagyüzem (intézmény, infrastruktúra és felhasználói társadalom) történelmét is*. (Azaz kutatóintézet, tanszék, emlékanyagőrző és karbantartó gyűjtemények, folyóiratok.) Az 1960–70-es évek tudománytörténeti kutatásának nagy újítása volt a kutatásszervezet fejlődésének vizsgálata, a modern tudománypolitika és kutatópolitika helyének megmutatása a tudomány fejlődésében. (Ezek a szervezettörténeti tényezők kezdetben inkább a természetkutatásban voltak láthatóak, kevésbé a társadalomkutatásban. Érthető: a természetkutatói eredményekhez szükséges a laboratórium, sőt a próbaüzemek kísérleti rendszere, míg a társadalomkutatónak – gondolták – „csak egy papírra és tollra” van szüksége. Gyakran a társadalomkutató műhelyek vezetői, sőt a kutatói közvélekedés sincs eléggé tisztában a tudományos szolgáltató részlegnek „láthatatlan”, ám meghatározó szerepével. Még mindig aktuális vitatéma: milyen legyen az „író-alkotó”-nak, illetve a „kiszolgáló”-nak nevezett munkatársak aránya intézményeinkben.)

Ezért is kiinduló gondolatunk volt már 2007-ben az írói-kutatói és a karbantartó-szolgáltató részlegek együttes bemutatása. Jelen munkánk egyik érvényes következtetését éppen abban látom: *bizonyítást nyert, hogy a magyar társadalomtudományok* (és most egy szaktudományról, a történettudományról beszélünk) *megtartó ereje és nagy nemzetközi sikereinek alapja éppen az volt, hogy a magyar kutatásszervezet és tudománypolitika vezetői idejekorán felismerték a kutatásszervezet ezen belső harmóniájának szükségét.* A századelőn is azok voltak a magyar (történet)tudomány úttörő építői (gr. Klebelsberg Kunótól Károlyi Árpádon át Domanovszky Sándorig), akik képesek voltak a kutatást ilyen szervezeti harmóniában elképzelni és intézményeit kiépíteni. Ezen alapelvek a *kis nemzeti kultúra* és kutatásszervezet *megtartásának* tartóoszlopai lettek és maradtak.

Következtetésünk – nem meglepetés, de most bizonyított következtetés –: a magyar történettudomány modern szervezetének kiépítése 1949-ben, éppen a proletárdiktatúra idején kap döntő lökést. (A történelem paradoxonja: amit az egykor ideológiai megfontolásból agyonbírált Klebelsberg kezdett 1917-ben, majd miniszterként 1922-ben, és amelyek csak „álmoknak”, „terveknek” és „kísérleteknek” voltak minősíthetők – kivéve a történettudomány intézményrendszerének néhány esetét –, s amely intézményépítési terveket az 1930-as évek félreértett, azt majd 1949-től éppen a szovjet rendszer valósította meg és teljesítette ki. Ezt a történeti összefüggést *bizonyították* 2011-ben, a program *indulása utáni második évben* a tervezett Lexikon akkorra elkészült *szócikklistái*. Kézben tartva még csak a listákat – minősített kutatók és intézmények listáit, viszonyítva azokat az 1949 előtti személyi és intézménylistákhoz – világossá vált: a kutatás súlypontjain változtatni kell. *Előtérbe kell helyezni az 1945 utáni időszak kutatását*, mert az intézménytörténeti alaplistánkon a feltárandó és *maradandónak bizonyult* intézmények zöme *1949-től létesült*, vagy került modernizációra. Így került előtérbe az OTKA vezetésének jóváhagyásával az 1945 utáni korszak történettudományának kutatása, s fókuszáltunk a kutatói és ún. karbantartó társadalom 1949 utáni tömegeire. Hiszen a korábban egyszemélyes tanszékeket ekkor váltották fel a modern, komplex tanszékek, a kutatócsoport nagyságú néhány fős „kutatóintézetet” a szervezett kutatóegységek. (Még feltűnőbb volt a *gyűjtemények* számszerű bővülése és modernizációja. Ezért tűztük napirendre a levéltárszervezet fejlődésének bemutatását külön konferencián és tanulmánygyűjteményben is.)

2011-ben történt még valami: *a határokon túli tudományosság tematikájának felerősítése*. Már a 2007. évi elképzeléseink egyik célkitűzése volt a határokon túli magyar tudományosság vizsgálata, de a projekt indulása után látszott csak, hogy a szomszédos országokban – tehát a kisebbségi magyarság életterületén – ugyanúgy végbement a szovjet rendszer intézményfejlesztése, mint Magyarországon, de működtetése már eltérő volt, tehát kutatása indokolt. Másrészt: Románia EU-tagsága (2007) után látszottak a lehetőségek: érvényesíteni ezen szomszédos országokban az EU-tagállamokban kötelező kutatási szabadságot. Most már eséllyel követelhetjük a *hozzáférést a szlovák, román állam területén őrzött „magyar történeti” forrásanyaghoz*. És noha az állampolitikai akciókban 2004, illetve 2007 után is a magyarellenes kártyát a szavazatnyerésre berendezkedett szlovák és román politika többször kijátszotta, a tudományban, a történelemkutatásban a helyzet sokat javult. (Ekkor, 2007-ben indítottuk egy másik akciónkat: a „Történelmi megbékélés a Kárpát-medencében”-t, a szlovák, osztrák, román, horvát, majd szerb vitás történeti témák folyamatos tárgyalását az érintett államok – szlovák, osztrák, román, szerb, magyar – akadémiai történészeivel.) Így történt e téren is hangsúlymódosítás: megszületett az OTKA elnökének jóváhagyásával a 2007–2009. évi program egy új „aliránya”, a határokon túli magyar történettudomány történetének feltárása (konferenciák, tanulmánykötet).

Lexikon

INTÉZMÉNYEK

- *Kutatóintézetek/Egyetemi tanszékek (27 db),*
- *Társulatok (7 db),*
- *Levéltárak (40 db),*
- *Múzeumok (36 db),*
- *Folyóiratok (23 db)*

Szerzők/ szerkesztők: Anderle Ádám, B. Stenge Csaba, Bana József, Bene János, Biernacki Karol, Bíró László, Bodó Sándor, Bősze Sándor, Burucs Kornélia, Buza János, Czenthe Miklós, Csombor Erzsébet, Csorba László, Csurgai Horváth József, Deák Ágnes, Demeter Zsófia, Dénesi Tamás, Dévaváry Zoltán, Dienes Dénes, Dominkovits Péter, E. Csorba Csilla, Egry Gábor, Erdész Ádám, Farkas Idikó, Fazekas Eszter, Fehér György, Fejér László, Fogas Ottó, Font Márta, Frisnyák Zsuzsa, Fülöp Tamás, Gebei Sándor, Gecsényi Lajos, Gerő András, Glatz Ferenc, Grászli Bernadett, Gyarmati György, Gyenesei József, Gyulai Éva, Hajdu Tibor, Hausner Gábor, Hegedüs András, Hermann István, Hermann Róbert, Horváth Ferenc, Horváth László, Hudi József, J. Újváry Zsuzsanna, K. Lengyel Zsolt, Káli Csaba, Kapronczay Károly, Karlinszky Balázs, Kelbert Krisztina,

Kemecsi Lajos, Klement Judit, Kollega Tarsoly István, Kostyál László, Krász Lilla, Kujbusné Mecsei Éva, Lakos Anna, Majorossy Judit, Mann Miklós, Martyin Emília, Matskási István, Mikó Zsuzsanna, Mózessy Gergely, Mucsi Ferenc, Nagy Edit, Németh Szandra, Ódor Imre, Orosz István, Ózer Ágnes, Pál Judit, Pál Lajos, Papp Imre, Péterffy Gergely, Pótó János, Pusztai Tamás, Rácz Árpád, Rácz György, Rainer M. János, Rainer Pál, Rosta Szabolcs, Schmidtmayer Richárd, Schramek László, Sipos Levente, Somorjai Lehel, Szabadi István, Szabó Jolán, Szabó Róbert, Szarka László, Szende Katalin, Szirácsik Éva, Szendiné Orvos Erzsébet, Takács Imre, Tilcsik György, Toronyi Zsuzsanna, Tóth Csaba, Tyekvicska Árpád, Ujváry Gábor, Vajk Ádám, Valuch Tibor, Vámos Éva, Várady Zoltán, Varga Éva, Vekov Károly, Virág István, Vitek Gábor, W. Müller János.

TÖRTÉNETÍRÓK (611 személy)

Szerzők/ szerkesztők: Ablonczy Balázs, Antal Andrea, Anderle Ádám, Burucs Kornélia Buza János, Csapody Miklós, Entz Géza, Erdész Ádám, Fazekas Eszter, Fónagy Zoltán, Gecsényi Lajos, Glatz Ferenc, Hegyi Klára, Hermann Róbert, Izsák Lajos, Kardos József, Katona Csaba, Kozák Péter Lezsák Gabriella, Makk Ferenc, Mann Miklós, Miskolczy Ambrus, Németh György, Olajos Terézia, Orosz István, Paksa Rudolf, Paládi-Kovács Attila, Péterffy Gergely, Pók Attila, Pótó János, Somogyi Éva, Szabó Róbert, Szász Zoltán, Zsoldos Attila.

4. Határokon túli magyar történettudomány története. (Harmadik részeredmény)

Az európai nemzetállamok keletkezéstörténete az európai 800 éves területigazgatási egységek (államok) újraszerveződése, mégpedig nem a hűbéri–monarchisztikus rend, hanem a társadalom nemzeti-nyelvi önazonossága alapján (1792–2013). És mivel a korábbi területigazgatási határok nem estek egybe a nemzetek szállásterületének határaival, ezért ez a folyamat háborúkkal járt együtt. Csak most, amikor az európai politikai integráció fényénél kényszerülünk egységben vizsgálni az elmúlt ezer év kontinentális történelmét, most ismerjük fel, hogy így volt ez Európa nyugati felén éppúgy, mint a közép-kelet-európai térségekben. (Ez együtt járt természetesen új típusú *belső és államok közötti konfliktusok keletkezésével*, mindenekelőtt az új „nemzetállamon” belüli *nemzeti többség és kisebbség keletkezésével*. Amely kisebbségi konfliktusok a nemzeti kultúrák, az anyanyelvi műveltség kibontakozásával, vagyis a nemzeti kisebbséghez tartozók emancipálódási törekvéseivel, a műveltség felértékelődésével, csak növekedtek.)

A Habsburg Monarchia felbomlása következtében kétségtelen, hogy a magyar nemzeti közösség szenvedte el a legnagyobb veszteséget. 1920-ban és 1947-ben véglegesedett (1991-ben látszott: az 1947. évi második rendezés a magyarság számára már „végleges” volt), hogy a nemzeti közösség korábbi egyharmada, most már (1990-ben) egynegyede a szomszédos államokban rekedt, s hogy ez az idegen államban rekedés a magyar nemzeti közösségnek nemcsak munkaerő, demográfiai és politikai veszteség, hanem kulturális veszteség is. A kisebbségbe szorult népesség anyanyelvi intézményei – iskolái, egyházai, közkulturális-tudományos helyi egyletei, társulatai – anyagilag elgyengültek, mert az új nemzetállam alultámogatta, ritkította azokat, a magyar közép és vagyonos osztályok vereséget szenvedtek az új többségi nemzet vagyonosával vívott küzdelemben. A magyar kultúrának a fenntartó és fogyasztói közönsége folyamatosan zsugorodik.

Ezért is 2011-ben, a már megindult OTKA keretében új Kárpát-medencei történettudományos „alprogramot” indítottunk: az OTKA vezetésének jóváhagyását elnyerve, 2011. november 30-ára kétnapos össz Kárpát-medencei történettudományos konferenciát hívtunk egybe, programunkat ismertettük a BTK TTI és a programot kofinanszírozó Európa Intézet és a História Alapítvány honlapjain, a „Századok” folyóiratban, az előadásokból tanulmányokat írtunk, melyeket publikációra – az OTKA keretén belül – előkészítettünk, kiterjesztve minden kutatásunkat – a Lexikon személyi és intézménytörténeti anyaggyűjtését is – a határokon túli térségekre, hangsúlyt adva a határokon túli kollégák meghívásának. (Átcsoportosítva az OTKA költségvetési forrásait – bevonva külső, alapítványi támogatásokat is – e célra.) Röviden: *a Kárpát-medencei magyarság egységben szemléletét a magyar történettudomány 1979-től fokozatosan, majd 1986-tól programszerűen hajtotta végre. 2011-ben az OTKA munkálat keretében megkezdődött a Kárpát-medencei magyar történettudomány egységben vizsgálatának programja, a teljes magyar történettudomány adatbázisának kultúrnemzeti alapokra helyezése. (Megelőlegezve egy hivatalos kultúrnemzeti történész szervezet létrejöttét.)*

A kutatási programban elhangzott előadások, az elkészült tanulmányok, interjúk a dokumentációban olvashatóak. Itt, a Beszámolóban csak röviden, kutatásainkból néhány összefoglaló következtetést vetünk papírra.

1. Az európai történelemben talán a legnagyobb történettudományos háborúskodások zajlottak le a Kárpát-medencében az utóbbi másfél évszázadban. És ennek legintenzívebb szakaszai az 1918–1990 közötti évtizedekre estek. Kétségtelen, a térség nemzeti történetírásai – igaz, változó intenzitással – nem csak torzították a térségben a politikai gondolkodást, s nem csak a jelen valamelyik politikai irányához szolgáltatott lelkesítő történelmi szimbólumrendszert, működtek közre a nemzeti propaganda háborúban, hanem erősödtek is a történettudomány intézményei, épp azért, mert a politika „használta” (felhasználta, kihasználta) a történettudományt. Jelenti ezt, hogy az államok mind több oktatói-kutatói állást hívtak létre, jelentős pénzeket fordítottak a folyóiratok, majd történelmi témájú tévé- és rádióműsorok, filmek létrehozására. Eddigi ismereteink arról szólnak, hogy így volt ez mind a magyar, mind a szerb, horvát, román, szlovák történettudomány esetében. Ennek a sokarcú folyamatnak a kutatása az európai kultúrtörténelem egyik szellemi „csemegéjé”-nek ígérkezik a következő évtizedekben...

2. Az 1920–2013 közötti magyar nyelvű és a szomszédos nemzeti történetírások paralel fejlődésvonala kínálja is az egyedülálló lehetőséget a nemzeti történetírások összehasonlítására. Egy ugyanazon földrajzi térség (a Kárpát-medence) egy ugyanazon többitnikumú társadalom (merthogy mindig is kevert volt), egy ugyanazon társadalmi fejlődésen végigment népesség, annak szociális-kulturális fejlődése-hanyatlása, átrétegződése, hogyan jelenik meg a különböző nemzeti történetírásokban? Egyáltalán használják-e egymás érdemi eredményeit ezek a történetírások az elmúlt 100 évben?

3. A Kárpát-medence nyolc nemzetnek volt itt hazája az elmúlt ezer esztendőben: németnek, szlováknak, kárpát-ukránnak, romának, szerbnek, horvátnak, szlovénnek, magyarnak. Nagy feladat a most itt élő történészeknek kiismerniük magukat a sok nyelvben, a sokféle állami-egyházi-önkormányzati levéltári rendszerben. Mert ez lenne a feltétele a szakmailag korrekt következtetéseknek, akár a saját, akár a szomszédos nemzet történetére. Tehát: a mai történettudományok számára a szomszédos népek történelmének kutatása, az ő (mi) történelmük forrásanyagának karbantartása a mi (ő) államunk (ő államuk) területén részben erkölcsi felelősség kérdése, részben szakmai korrektség kérdése.

4. Egyértelműen bizonyítható: a kisebbségpolitika – legyen szó a mi államunk területén élő nemzeti kisebbségeket érinti vagy a határokon túli magyarság irányába folytatandó

kultúrpolitikáról – *nem lehet eredményes, ha az csak állami politika*. A civil szervezetek – egyház, kulturális tudományos egyesületek – támogatása, a kisebbségek önszerveződése jobb emlékezet-megtartó lehetőség mint az elmúlt 90 évben azt gondolták. Cseh(szlovákia), Románia, Jugoszlávia (Szerbia) 1920–2010 közötti államrendjének diktatórikus szakaszaiban, amikor a civil és egyházi szervezeteket visszaszorították, határozottan visszaesett a kisebbségek kulturális-tudományos aktivitása... Lehet tehát a határokon túli *magyar kultúra története kutatásának is aktuális hozama* a mai politika számára.

Magyar történettudomány a határokon túl és a határokon belül, 1920–2013 (2013. november 21.)

Glatz Ferenc: *Államhatárokon átnyúló magyar történettudomány, 1920–2013*

Benkő Elek: *A magyar–román történeti viták az őstörténetről, korai középkorról*

Ózer Ágnes: *A szerb történetírás a magyarokról*

Bárdi Nándor: *Erdélyi magyar történészek és intézmények magyarországi szakmai és szakmán túli kapcsolatai 1920 után*

Szarka László: *A felvidéki magyar történetírás helyzete, fejlődése és teljesítménye*

Szász Zoltán: *Történeti vitakérdések nemzeti kisebbség, többség és szomszédos államok között*

Stelian Mândruț: *Az erdélyi magyar történetkutatás a román történészek látószögéből 1920 után*

Varga Sándor: *Történetírásról, levéltárról, magyarokról, kultúrpolitikáról Szlovákiában a második világháború után*

A. Sajti Enikő: *A délvidéki magyarságról szóló helytörténetírás*

Pejin Attila: *A vajdasági zsidók a szerb és magyar történelemértelmezés ütközőpontjában 1920 után*

Dévavári Zoltán: *A délvidéki értelmiség a kisebbségi lét és a történelemszemlélet funkciójáról, feladatáról a két világháború között*

Bíró László: *A Jugoszláv Kommunisták Szövetségének történelemértelmezése*

5. Történeti gyűjtemények: levéltárak. (Negyedik részeredmény)

1. A magyar történettudomány intézményeinek fejlődése 1867 után jobbra osztrák–német modellt követett. Központi folyóirata, a Századok Európában „második”-ként indult (1867) a német Historische Zeitschrift mögött, a Történelmi Társulat (1867) hálózata kiterjedt a nagyterületű magyar állam egészére. 1874-ben létrejött az Országos

Levéltár, igaz, hogy két évtized volt szükséges „országos jellegének” biztosítására, s igaz, hogy mind az országos, mind a megyei levéltáros állomány jogászból, tehát nem történész képzettségűekből állott. De a magyar történészek elitcsapata az 1870-es évektől az akkori világ legjobb levéltáros-képző intézetében tanult (1918-ig számuk tucatra emelkedett) a bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung-ban, az akkori világ élenjáró segédtudományi képzését kapták és megismerték a bécsi udvari levéltárak legmodernebb levéltárrendezési vitáit. (Igazgatója a magyar Károlyi Árpád.) A bécsi levéltáros-képzés és a bécsi udvari levéltár törődött azzal, hogy a Habsburg-tartományokból anyanyelvű – cseh, magyar, horvát, sőt erdélyi román, lengyel stb. – fiatalok jöjjenek képzésre vagy hivatalnoknak, így Bécs áttekintést nyerhessen a birodalom sok közös ügyeiről. Akik azután a Monarchia felbomlása (1918) után hazájukban a bécsi műveltség hordozói lehettek. Tény: a történeti magyar állam történettudományos intézményrendszere – folyóiratkultúra, megyei, városi levéltárak – az osztrákhhoz hasonló keretekben, igaz az ottani hivatalnok színvonalától lemaradva betöltötte a nemzeti feladatait.

2. A Monarchia és a magyar állam szétesése után a volt *magyar állam központi területén maradt magyar állam levéltári rendszere* – tegyük hozzá tanszéki, folyóirat, sőt múzeumi-könyvtári, azaz gyűjteményrendszere is – természetesen fejlettebb volt, mint az új nemzetállamoké. (Kivételt Csehszlovákia képezett.) A közoktatási tárca vezető garnitúrája Klebelsberggel az élen, a birodalmi németet másoló állami kulturális-tudományos szervezetet épített ki, amelyben az Országos Gyűjteményegyetem (1922–34) egyesítette az országos levéltárat, múzeumokat és kiemelt állami költségvetési támogatással. (Állami költségvetés alá vonta a tisztviselőket. Így került az Országos Levéltár a Belügyminisztériumtól – ahová Európában a levéltárak többnyire tartoztak – a kulturális tárcához. Ez akkor a történettudomány érdekét szolgálta.) A gyűjteményügy színvonala tartotta „fölszárnyát” az utódállamokkal szemben, tisztviselői közé történész végzettségűeket, illetve az Országos Levéltárban már gyakorlatot szerzett tisztviselőket vettek fel 1934-től kötelező érvénnyel, de a fejlesztések a központi országos intézményekre (OL, ill. MNM) korlátozódtak. (A vezető történészek – a 7 történeti egyetemi tanár kivételével – többnyire levéltárban levéltárosként dolgoztak.)

3. A magyar levéltárügy modernizálása paradox módon a szovjet kultúrpolitika (1950) érvényre juttatásaként valósult meg. Államosították a megyei levéltárakat (majd múzeumokat), országos hálózatot építettek ki, élére a Levéltárak Országos Igazgatóságát (LOK) helyezték (1950–1968), amely centralizált szervezetet kiváló levéltáros csapat (a legjobb két háború közötti történésziskolák Szekfű, Mályusz neveltjei kerültek Borsa Iván keze alatt) irányított, országos normatívákat dolgoztak ki a levéltári rendezésre (Fond-jegyzékek) és a felfejlesztett levéltári apparátusnak kötelező volt a középszintű segédletek „gyártása”. (Ugyanakkor vezették be a szovjet rendszert a szomszédos országokban is, kezdeti összehasonlító kutatások mutatják: sokkal kevesebb eredménnyel, mint Magyarországon.) Az OL élére is a bécsi levéltáros elveken nevelődött Ember Győző került, aki német és szovjet mestereket idézve fejlesztette ki az „öncélú” (tudományos) levéltártani elveket. Tény: az 1960-as évek végére a hazai levéltárakban az iratfolyóméterre számított képzett levéltárosok száma messze meghaladta az általunk ismert osztrák, német levéltárszervezetet és a levéltári segédletek színvonala meghaladta az osztrákokét, újabb kutatásaink szerint az 1920 utáni szomszédos új államokét is. 1947-ben megindult a levéltáros-képzés a budapesti egyetemen, s húsz év alatt az ország minden megyei vagy nagyobb városi levéltárában képzett vezetők ültek.

Ez a levéltárszervezet volt az egyik alapja a magyar történettudomány 1970-es években kibontakozó nemzetközi fellendülésének. A középkorkutatás színvonala, a középkori magyar állam megmaradt oklevélállományának szakszerű rendszerbe rendezett „dípli”-jén alapult, az 1960-as évek nagy nemzetközi érdeklődése az *Osztrák-Magyar Monarchia* története iránt segítette a magyarországi dualizmuskori kutatást, de alapult a tömeges adatfeltárás azon az országos és megyei levéltár-szervezeten, amely mutatózott rendezettségével nagy előnyt biztosított a hazai kutatóknak. (Ezt az anyagot ugyanis az „utódállamok” kutatói, akár a csehek, szlovákok, románok, szerbek, horvátok csak nálunk találhatták meg.) Az is következtetésünk: a magyar levéltárszervezet jól töltötte be „erkölcsi hivatását”, a Kárpát-medencei népek történelmére vonatkozó iratanyagot Európában egyedülálló szinten rendezte és tette hozzáférhetővé. (Messze meghaladta az 1970–80-as években a „leállt” osztrák levéltáros-szervezetet.) De a magyar történettudomány másik „siker” témája az *1918–45 közötti korszak* – kiemelten a *háború történelme* – is azon alapult, hogy a Ránki által nemzetközi versenypályára

szervezte csapatok az állam központi kormányserveinek példásan rendezett iratanyagán nőttek fel az 1960–70-es években...

4. Következtetés: A levéltárügy *decentralizálása 1968-ban* (majd 1970-ben az államigazgatás decentralizálása) magával hozta a *történettudomány „országos kitekintés”-ét, azaz a vidéki térségek történelmének feltárását:* a megyei-városi levéltárosok, majd muzeológusok (a múzeumügyben a fellendülés 1980 után következik), könyvtárosok, a helytörténet művelői új kutatásokkal jelentkeztek. A közgondolkodás – ma azt mondjuk „történeti emlékezet” szakmai alapjai erősödtek és önálló „mikrotörténeti” csapatok nevelődtek a vidéki városokban (elsősorban természetesen a vidéki történész tanszékek, megyei, városi levéltárak, múzeumok vonzáskörzetében). Az *1968–69-ben bekövetkezett decentralizálás* korában és ma is igazgatási szakemberek vitájának középpontjában állnak. (E projekt idején, 2012-ben dolgozták ki a magyar levéltárügy újabb, 1950-hez hasonló központosítását, érthető tehát a viták aktuális értelmezése.)

5. Következtetés: 2011-ben a *hangsúly-áttolás az 1945 utáni korszakra*, valamint a Kárpát-medencei magyarlakta térségek történetírására, meghozta az első eredményeket. Mind a levéltáros, mind a határokon túli konferencián előadások nyomán vitattuk a szlovákiai, erdélyi, vajdasági magyar vonatkozású anyag feltárásának lehetőségeit. (Pozsonyi, erdélyi, vajdasági magyar, illetve ott dolgozó nem magyar előadók részvételével. Kialakulni látszik egy állandó magyar–magyar szakmai évi konferenciasorozat.)

Levéltár és történettudomány Magyarországon és a Kárpát-medencében, 1918–2013 (2014. január 30.)

Glatz Ferenc: *A magyar történelem forrásbázisa, forrásőrző helyei a Kárpát-medencében*

Gecsényi Lajos: *Levéltárszervezet Magyarországon, 1920–2012*

Borsodi Csaba: *Az egyetemi levéltáros képzés szerepe a magyar levéltárügyben, 1900–2010*

Erdész Ádám: *A megyei és városi levéltárak szerepe a helytörténetírásban*

Szögi László: *Az egyházi és egyetemi levéltárak helye és szerepe a történettudomány művelésében*

Ujváry Gábor: *Levéltárügy a kultúrpolitikában, 1920–2012*

Katona Csaba: *Levéltárügy, 1950–1989*

Mikó Zsuzsanna: *Levéltárak a rendszerváltás idején*

Gyarmati György: *Mire használható az állambiztonság levéltára?*

Szabó Ferenc: *A vidéki levéltárak tudományos, közművelődési, ismeretterjesztő szerepe, 1949–1995*

Tilcsik György: *A határ menti levéltár a határokon átnyúló együttműködés és a helyi tudományos közfeladatok ellátása, 1961–2012*

Novák Veronika: *A Magyarország történetére vonatkozó levéltári anyag feldolgozása Szlovákiában, 1945–2013*

Apró Erzsébet–Fodor István: *A Délvidék történetének levéltári anyaga*

Pál-Antal Sándor: *Az erdélyi levéltárak helye a román levéltárügyben*

Stelian Mândruț: *Magyar–román kutatói szemmel az erdélyi levéltárakban*

Guth Réka–Péterffy Gergely: *Levéltár és történettudomány Magyarországon és a Kárpát-medencében, 1918–2013 (Beszámoló)*

6. Történettudomány a megszállt országban (1945–1990). A pozitív történet szemlélet és értékmentés jegyében. (Ötödik rész eredmény)

1. Látjuk már a szovjet megszállásban élt történelemkutatók szellemi környezetét: másodszer a veszített háború és ismét a háborús felelősség pszichózisa a németység mellett. A *pusztulás* látványa: millióra rúgó emberveszteség, szétbombázott és széttaposott épített és természeti környezet (1945), majd az erőltetett sikeres *újjáépítés* rövid sikerélménye (1946), és annak tudomásulvétele, hogy most már bizonyosra vehető az ezeréves *történelmi állam szétesése* és a kétharmad terület mellett a nemzeti közösség harmadának leszakadása is. Hivatásához, a történelem kutatásához, írásához tartozó helyszínek, népcsoportok, akikkel nem csak civódásaink voltak, eltűnése. Igaz, a fiatalabb történészkorosztály egy része egészen a felszabadulásig, 1989-ig bizakodott némi határkorrekcióban. (Több történészkorosztályról kell beszélünk: a legidősebbek, akik még a térség legkiterjedtebb és nyersanyagban leggazdagabb államában születtek (Szekfű, Domanovszky, Mályusz, Kosáry, Benda), a legfiatalabbak (mi), akik a háború idején, a területrevíziók védelméért folyó háború idején.) Tudomásul kellett venni az idősebbeknek – már 1947-ben felfogták, hogy *szovjet megszállás alatt*, s majd 1948-ban, hogy *szovjet államformában* – isten se tudja, hány generációnyi időre kell itt mint íróembereknek megélnie. És fel kellett dolgoznia többnyire magában (nem írásban) e váltásokat: az *államrendszerváltást*, a politikai váltást, a *nemzeti traumát*, a kisebbségi lét végleges voltát, általában, nemzeti történelmi értékrendek váltását, azután a korábbi korszakból származó *szociális válságot*. (Kezdődtek a váltások a föld és ipari tulajdonban

(1945, 1950, 1961), majd jött a visszarendeződés 1990-ben...) És mindez egy 40 éves hidegháborús világban. *Ebben a világban, ennek a világnak írni nemzeti és világtörténelemről, magyaroknak a kultúra megtartójaként, külföldieknek magyarázkodva. És magának naponta feltenni a kérdés: mi vezetett ide?*

2. És rekonstruáltuk most, a projekt keretében már a történész szűkebb szakmagyakorlásának, *a történelem kutatásának intézményes feltételeit* is. Ahogy a régi államot és a társadalom intézményeit (egyedül az egyház maradt állva) szétzúzták a háború fegyveres és politikai csatái, úgy szétzilálták a történettudományban is a műhelyeket, intézeteket, tanszékeket, gyűjteményeket, szerkesztőségeket. Kezdetben világosak voltak a szellemi élet frontjai: a volt polgári demokraták (liberálisok-konzervatívok) kezdték az újjáépítést, az akkor már hatvanasok, Szekfű, Domanovszky, Kerényi, Horváth János, Eckhart generációja, s tanítványaik, Hajnal, Deér, Alföldi, Gyórfy, Ember Győző, Elekes, Makkai, Wellmann, Váczy, Kosáry, Benda, Lederer, Sinkovics, a művészettörténészek: Entz, Genthon és a többiek. Előttük azután minden összezavarodott 1948-ban, majd még inkább a *proletárdiktatúra*, a szovjet rendszer bevezetésekor, amely politikai rendszer 1949-ben 6 hónapos villámtempóban áterőszakolt egy tudománypolitikai reformot... Ma már látszik: az 1948–89 között működött proletárdiktatúra tudományos intézményrendszere éppúgy kétarcú volt, mint az általános politikai átrendeződés: ahogy hozta magával a diktatúra a kortörténelemben az infrastruktúra, szociális-egészségügyi és iskola-ellátási rendszerek példátlanul gyors modernizálását a feltorlódott szociális, politikai konfliktusok látszólag hamari feloldását, úgy hozta magával az európai emberi jogok és értékek letaposását. A tudományban is korszerű intézményépítkezés (kutatóintézet, tanszék, gyűjteményrekonstrukció, központi és helyi folyóiratok), mindezek országos hálózatba szervezve 1950–1970 között. (Az 1920-ban megálmodott és részleteiben megkezdett (Klebelsberg) állami (német típusú) tudományos nagyüzem kiépítése.) És ugyanakkor az üzem „csúcsrajátása” szovjet és proletárdiktatúrás módszerekkel: központosítással, átpolitizálással – és a vezető pozíciókban őrsgváltással. (Vagyis a régi akadémiai értelmiség leváltásával, visszaszorításával.) Ugyanakkor – például a történettudományban – a leginkább szaktudományos, politika-semleges területein (forráskiadás) a mindenki által méltányolt hatalmas vállalkozásokkal – korábban

elképzелhetetlen személyiállomány-fejlesztéssel és állami kiadói apparátus mozgósításával.

3. Látjuk már: a szociális átrendeződések a történettudományt is *tematikai váltásokra* készítették: fél évszázada elmaradt földreform, szegénységprogram, energiaügyi-oktatási reform, de ideológiai indítékú botor erőszakos államosítások, átpolitizált ámokfutások, nevezzük csak „átrendeződéseknek”. Ekkor születik – éppen marxizáló ideológiai ihletével a modern *magyar gazdaságtörténeti iskola* (Pach, Berend, Ránki és intézeteik) a világban máig legismertebb magyar történettudományi műhely, ekkor bomlik virágba a századelő óta fokozatosan fejlődő magyar agrártörténet-írás (máig a gazdaságtörténet mellett legsikeresebb történeti résztudományunk) és erősödnek fel ismét általában a *társadalomtörténet-írás* csapatai (részben a néprajz, irodalom-, részben a helytörténetírás, részben az 1960-as évektől a szociológia kutatóintézeteivel együttesen). Sajnálatosan félresiklik az annyira hiányzott *munkásságtörténet*, mert – ma így látjuk – a nagy intézményes fejlesztést a politikára, a munkásmozgalomra összpontosították. Majd a rendszerváltásban is vakvágányra irányították: az 1980-as évek irányvétele a *munkásságtörténetre* 1989–90-ben átvált egy par excellence politikátörténetre, s máig üres kutatási térségként hagyva a modern ipari társadalom valóban legnagyobb társadalmi csoportjának, az ipari munkásságnak a kutatását. És látjuk azt is, hogy a nagy politikai átrendeződések, mindenekelőtt az államrendszer váltása, majd az egypártrendszer működésképtelensége hogyan ösztönözte már a 1960–70-es években a történészeket a *politikai többpártrendszerek* – mint az egypártrendszer ellenmodelljének – kutatására, a magyarországi parlamentarizmus 1867–1948 közötti évszázadában. A társadalomtörténet-írást és a politikai pártok tematikáját szinte minden történész megkóstolta a szovjet rendszer évtizedeiben.

4. Látjuk már előnyét, de inkább sok hátrányát annak, hogy a *szovjet megszállás alatt szembesült a magyar értelmiség* véglegesen a ténnyel: a történeti magyar állam helyén hét ún. nemzetállamban kell a magyarságnak széttagolt nemzeti közösségként élnie. (A történész ma már azt is tudja: az 1920–38 közötti regionális államtagozódást senki nem tartotta végleges rendezésnek, s ezen berendezkedés állandósága először 1945 után látszott, s majd 1990–92 között vált bizonyossággá. Ismételjük: fűződtek elvárások 1989–90-ig a német kérdés „rendezéséig” bizonyos elvárások a határok esetleges

korrekciójára, a megszállásban felnőtt legfiatalabb történészgenerációban.) „Hozadéka” lehetett volna a megszállásnak, hogy nagy erővel terelte egy „táborba” az itt élő nemzeteket. (Még le is fogta a térségben virulens – nem csak a volt „államalkotó” nemzet, a magyar, de a magyarelles – nacionalizmusokat is. Sőt Erdélyben bevezette a ma már annyira újraóhajtott autonómia-elveket is a térségben.) De a diktatúra bevezetése (1948), a szerves „egymáshoz igazodás” helyett „egymáshoz kényszerítést” fejlesztett ki. A programban, mely valójában 1940-ben kelt, hogy ugyanis az itt élő nemzetek megbékítését mozdítsa elő a történetírás, 1945–47 között még folytatódott (a Teleki Pál Intézet célkitűzése volt ez), de 1949-ben őszintétlenségbe fulladt. (Vagyis az egymáshoz kényszerítés a „politikai rendszer”, a „szocialista testvériség” programja lett.) Ma – a kezdeti felülvizsgálatok szakaszában – úgy látjuk: többet ártott, mint használt.

Ahogy ártalmas volt mind a történészi gondolkodásban, mind a közfelfogásban, a társadalom történeti emlékezetkultúrájában a szovjet zónában eltöltött 45 esztendő a *közép-kelet-európai kis népek és Oroszország* – köztük az oroszok – iránti érzelmeinkben is. Ártott az „együttérzés”–„ellenérzés” viszonyának. (Másfél évszázados deficit a magyar történeti közgondolkodásban és történettudományban.) A háborús vereséget, no és a győztesek viselkedéskultúráját még csak feledtették az évek, de a megszállást, majd még inkább a kommunista diktatúra oroszosított változatát 1989-ig nemcsak politikai, hanem nemzeti ellenérzés is kísérte. Amely a történelem újabb feloldhatatlan érzelmi és értelmi ellentmondásokba zavarta. A „nemzetek békés egymás mellett élése” – a szovjet uralmi rendszerben és a szovjet–orosz megszállás *nagyhatalmi arroganciája* mellett – lehetetlen volt. És az arrogancia kihatott a múltértelmezésre, a moszkvai és kommunista indíttatású pro-orosz történelemhamisításokhoz, és közöttünk a csendes, de szívós ironizáláshoz. A román–magyar, szláv–magyar megbékélés programja maradt majd a rendszerváltás történettudományára. Ahogy a magyar kisebbségi tematika, a határokon túli magyarság történelmének, az államon belüli és kívüli magyarság együttes tárgyalása is a szovjet megszállás idején „ellenzéki” politikához sorolódott. Nem véletlen, hogy a nemzetviták (1960–78) a történettudományon belül – most már így látjuk – torz formában zajlottak és a valós nemzeti konfliktusok (Trianon, asszimiláció, védhatalmi nacionalizmus) nyílt tárgyalása csak az 1980-as években kaptak helyet.

5. Ma már látjuk, hogy milyen kiemelt szerepet kapott *Európában a történettudomány a hidegháború korában*. 1945 után nagy kihívás a történész-szakma számára a világháborús élmények feldolgozása, az európai nemzetállami háborússorozatok, a tömegpusztítások a lakosság ellen, kiemelten természetesen a faji, etnikai alapú kollektív felelősségre vonás, népirtás. A történészek világszövetsége (alakult 1926-ban) a hidegháború első enyhülése (Sztálin halála után) idején sajátos világpolitikai közvetítő szerepet kapott. 1955-ben (Róma) a végrehajtó iroda (Büro) elnökségébe választják az akkori szovjet „sztártörténészt”, a tragikus sorsú, a magyar történettudományban is szerepet kapott Pankrátovát és 1960-tól a *világszövetség a hidegháborús frontok egyik átjáró-kapuja lett*, a szovjet zóna államainak történészei a világkongresszusok állandó résztvevői. A projekt egyik eredményeként már látszik: a világkongresszusok helyszíneit és témáit a két rendszer „békés együttélésének” és a közös munkaprogramok megalapozásának szándékával jelölték ki. 1965 (Bécs, az akkor semlegességét megélő Ausztria és egy háborús vereséget szenvedett állam és az egyik német nemzetrész fővárosa): téma: a nemzetek feletti állam, a Habsburg Monarchia. (És lesz e „békés korszak” tematikája három évtizedig a történészvilág slágertémája és tematikája a magyar történettudomány első nagy nemzetközi sikersorozatának 1970–2008 között (vezéregyénisége Magyarországon Hanák Péter). – Azután jött 1970. (Moszkva, az alkalmat párosítva az új keleti politikát hirdető NSZK kancellár, W. Brandt moszkvai látogatásával, megjelenésével a kongresszuson.) Téma: a fasizmus. (Kezdődik a fasizmus és a második világháború tematikájának évtizedes „sikersorozata”, és az lesz a magyar történettudomány másik nagy sikertematikája: kidolgozója Ránki és csapata.) Majd jön 1980 Bukarest, 1985 Stuttgart, 1990 Madrid – a nagy európai konferenciák. (A történeti módszertan megújítási törekvéseivel, így a historiográfia „felfutásával”, amely szintén hozta a magyar sikereket.) Mindenütt a „szocialista országok” – a két reformállam: Lengyelország és Magyarország – igen nagyszámú és feltűnően aktív csapataival. (Pach, Ránki, Berend, Hanák, Makkai, Kosáry, Ormos, Juhász, Diószegi, Erényi, Ádám Magda – és a most már kifelé tartó generáció, az akkori fiatalabbak.) Ők a világkongresszusok (ötévenként) és a „köztes évek”-ben aktív albizottságok – szereplői, sőt főtítkára, elnökei. Ránki 1985-ben a Büro első alelnöke, majd halála után ezt Berend örökli 1990-ben, 1995-ben pedig, akkor már emigrációban élve magyarként, a világszövetség elnöke lesz. (Pach, Glatz albizottságok elnökei, főtítkárai.) A történész világszövetség története

1955–1995 között a hidegháborús szakadékok fölött kiépített kulturális (és sport) diplomácia egyik állandó hídjá volt, amelyen a történészek rendszeresen átjártak egymáshoz. A közös európai múlt közös szemléleti alapjait rakták le történész-nemzedékek és kiteljesítettek egy nagyon is *aktív kultúrdiplomáciai szerepkört*. (Melynek fontosságára az állambiztonsági levéltárak megnyitott anyagai most vetnek élesebb fényt.)

6. *A rendszerváltás nemzetközi előkészítésében* mind világosabban látszanak a megszállott Közép-Kelet-Európa ún. reformállamainak – Lengyelország, Magyarország hosszúra nyúló (1968-tól) –, valamint a szovjet reformpolitika hirtelen felerősödött (1985) szerepe. És lassan derül fény ezen államok *reformértelmiségének*, így a hazaiaknak is, *úttörő és falatbontó tevékenységére*. (És nemcsak a városi szalonok, a vidéki sátrak, hanem az egyetemi és kutatóintézeti műhelyek, konferenciatermek, a valóban olvasott folyóiratok szerepe is.) A magyar történettudományon belül is a rendszerváltás előkészítő csapatai most látszanak. (A közgazdász és filozófus csapatok már megírták a maguk emlékiratait, kialakították emlékhelyeiket). A történettudomány ilyen szerepére most, az adattár összeállításakor derül fény, amikor tematikákat, csoportokat, folyóiratokat veszünk számba.

Látszik az 1949-es pecsét fokozatos leolvasztása. Az 1949-ben kizárt, vagy visszaminősített akadémikusok *rehabilitálása* kezdődik akadémiai fórumon Domanovszky Sándorral (1977), folytatódik Szekfű centenáriumán (1983), s befejeződik akadémiai emlékbeszéddel Hajnal Istvánról (1987). (És Hajnal 1990-ben a politikai és kulturális áldozatok rehabilitálásának csúcspontján megkapja az első posztumusz Széchenyi-díjat.) A szakma vezető pozícióiból eltávolított és állásvesztéssel sújtott Kosáry Domokost, Benda Kálmánt és az agrártörténész Wellmann Imrét (ő 49 előtt már akadémikus volt) fokozatosan hozzák vissza az őket illető helyekre: Benda rövid ideig már 1956–58 között a központi kutatóintézet, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, majd 1976-ban osztályvezető, Kosáry kiemelt bánásmódban a TTI főmunkatársa 1968-tól, Wellmann 1972-től múzeumi főigazgató, nyugdíjazása után (1978) a TTI munkatársa. (A háború előtti politikai múltjáért nem igazolt Mályuszt már 1954-ben bevették a Történettudományi Intézetbe. Az 1980-as években mindnyájan magas állami kitüntetéseknek kapnak.) 1986-ban – miután a sztálini korszak két

akadémikus funkcionáriusa kiválik a történész szakmából és ezzel eldőlt a proletárdiktatúrák irányzat vesztésével az 1958-tól folyó szemléleti csendes polgárháború a reformerők javára – Kosáry Domokos a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának elnöke. Szimbolikus választás. (Előtte már 1983-ban akadémikus lesz.) Kosáry 1990-ben az MTA elnöke. (Előtte a nemzetközi történészvilágban tudományszervezőként is pályát futott Berend T. Iván 1985–90 között az akadémia elnöke, egyben a rendszerváltó kormány tanácsadó testületének elnöke. Ő többek között a sokat emlegetett történészbizottság vezetője, amelyik 1988-ban a rendszerváltás programját előkészítő történeti átértékelő tanulmányt készíti, s melynek egyik tézisé, az 1956. évi népfelkelésről, az ország akkor legnépszerűbb politikusa, Pozsgay jelenti be.) Most, 2009–14-ben látszik olyan szakmai vállalkozások szerepe, mint a Magyar Történészek Világszövetségének létrejötte (1986. augusztus) vagy Erdély történetének három- és egykötetes, azután idegen nyelvű létrehozása, a nemzeti sorskérdések – asszimiláció, Trianon, nemzeti függetlenség, társadalompolitikai váltások a vidéki és városi társadalomban, a parasztsors, középosztályok, volt arisztokrácia, azután a nemzeti és faji népiertások, kitelepítések – kitárgyalása az 1968–89 közötti évtizedekben, és a széles közönséghez szóló fórumok (TIT (1970-es évek), História (1979), majd Rubikon (1989) megteremtése, megszállása, új műfajok – képeskönyvek, film (Bokor Péter 1970, Sára Sándor) és rádiósorozatok (Kerekes István, Benda, Hanák), mindezek mögött az MTA Történettudományi Intézete és az ott készülő 40–70 ezres példányszámú História működése.

A rendszerváltás e korai indulása, majd kibontakozása 1989–94 között megmagyarázza, hogy Magyarországon, miért nem került sor a politikai rendszerváltás után „Historikerstreit”-re.

Történettudomány a megszállt országban

Terjedelem: 41 szerzői ív

Glatz Ferenc: *Történettudomány a megszállás idején*

I. INTÉZMÉNYEK, MŰHELYEK

Glatz Ferenc: *Történetírás Magyarországon, 1949–1990*

Romsics Ignác: *A magyar történetírás gleichsaltolása, 1945–1949*

Fazekas Csaba: *Egyháztörténet-írás Magyarországon, 1945–1990*

Hajdu Tibor: *A munkásmozgalom-történetírás a II. világháború után*

- Marosi Ernő:** *Magyar művészettörténet-írás 1945-től. A kronológia bonyodalmai*
- Kardos József:** *A magyar történelemtanítás a II. világháború után, 1945–1990*
- Gyáni Gábor:** *A Hajnal István Kör (megalakulása) és a magyar társadalomtörténet-írás*
- Gecsényi Lajos:** *Hullámvölgyek között – a magyar levéltárügy fejlődése, 1920–2012*
- Gyarmati György:** *Az államvédelem hivatala kutatásának historiográfiai kérdései*
- Ormos Mária:** *A „népfelkelés” kimondásának történetéhez, 1989. január. Fragmentumok 1988/89-ből*
- Szász Zoltán:** *Erdély története*
- Hermann Róbert:** *Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc centenáriuma a magyar történetírásban*
- Gergely András:** *A Széchenyi-kép változásai a magyar történetírásban, 1945–2012*
- Anderle Ádám:** *A hispanista történeti kutatások Szegeden*
- Hahner Péter:** *A francia forradalom a magyar történetírásban, oktatásban a II. világháború után*

II. NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

- Baráth Magdolna:** *A szovjet történettudomány hatása a magyar történettudományra, 1948–1953*
- Mucsi Ferenc:** *A Magyar–Szovjet (Orosz) Történész Vegyes Bizottság történetéhez, 1965–2005. Tények, emlékek*
- Somogyi Éva:** *Az osztrák–magyar történészkapcsolatok történetéhez, 1966–1991. Az OMM közös minisztertanácsi jegyzőkönyveinek kiadása*
- Benkő Elek:** *A régészet helye a magyar–román történeti diskurzusban*
- Peykovszka, Penka:** *A magyar témakör a bolgár történetírásban. Tudománymetriai elemzés*
- Bíró László:** *A Jugoszláv Kommunista Szövetségének történelemértelmezése. Törésvonalak a jugoszláviai történetírásban*
- Tilcsik György:** *A határ menti történészkapcsolatok. Esettanulmány: Mogersdorf*

III. EGYÉNISÉGEK

- Berend T. Iván:** *Pach Zsigmond Pál életműve*
- Glatz Ferenc:** *Kosáry Domokos, a történész életútja*
- Krász Lilla:** *H. Balázs Éva, a felvilágosodás korának kutatója. Biográfiá(k)ban elbeszélni*
- Miskolczy Ambrus:** *Makkai László*
- Miskolczy Ambrus:** *I. Tóth Zoltán*
- Kardos József:** *Elekes Lajos*
- Orosz István:** *Szabó István*
- Somogyi Éva:** *Hanák Péter és a Habsburg Monarchia kutatása*
- Ránki György, a történész, a kutatásszervező, az ember (**Glatz Ferenc:** *Ránki György életútja*; **Berend T. Iván:** *Viták a 19. századi Európa gazdaságtörténetéről*; **Glatz Ferenc:** *Ránki György halálára*)
- Glatz Ferenc:** *Engel Pál*

IV. HATÁROKON TÚLI MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Glatz Ferenc: *Államhatárokon átnyúló magyar történettudomány, 1920–2013. (Avagy: tudománypolitika kultúrnemzeti alapon. Programjavaslat, 2013)*

A. Sajti Enikő: *A délvidéki magyarság helye a 20. századi történetírásban*

Pál Judit: *A magyar történetkutatás és történelemtanítás a kolozsvári egyetemen, 1945–2010*

Pál-Antal Sándor: *Az erdélyi levéltárak helye a román levéltárügyben*

Vekov Károly: *Demény Lajos, a történetíró és kultúrpolitikus*

Szarka László: *Helytörténet, kisebbségtörténet 1920–1989. Vázlat a csehszlovákiai magyar történeti kutatásokról*

Novák Veronika: *A Magyarország történetére vonatkozó levéltári anyag feldolgozása Szlovákiában, 1945–2013*

Guth Réka-Péterffy Gergely: *Magyar történettudomány kultúrnemzeti alapokon, határokon túl és határokon innen (Beszámoló)*

Budapest, 2015. január 22.